

ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ТҮЛҒА РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫНА ОТБАСЫШІЛІК ҚАТЫНАСТАР ЫҚПАЛЫ

Мухамедали I., inzhumukhamedali@gmail.com

Қызылорда ашық университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация.

Мақалада жеткіншек және отбасы туралы жеке мәлеметтер. Сонымен қатар жеткіншектер мен отбасышiлiк қарым – қатынастардың ерекшелiктерi мен отбасындағы iшкi қатынас деңгейiн анықтау үшін жүргiзiлетiн әдiстемелер, нығайтуға арналған жаттығулар ашып көрсетiлген.

Түйiн сөздер: жеткіншек, ата – ана, қарым – қатынас, отбасы, тренинг.

Аннотация.

В статье рассматриваются индивидуальные данные о подростках и семье. Также раскрываются особенности взаимоотношений между подростками и внутрисемейных отношений, методики, используемые для определения уровня внутрисемейного взаимодействия, а также упражнения, направленные на его укрепление.

Ключевые слова: подросток, родители, взаимоотношения, семья, тренинг.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым - Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына 2019 жылдың 2 қыркүйегіндегі жолдауында «отбасы және бала институтын қолдау керек» деп көрсетiлген. Балалар мен олардың отбасын қорғау керектiгi және зорлық - зомбылық көрген отбасына, толық және толық емес отбасыларға баса назар аудару керектiгi жөнiнде бағдарлама жасау қажеттiгiн айта кеттi [1]. Жеткiншектердiң отбасылық өмiрде дұрыс тәрбие алуы мен нәтижелi бiлiм меңгеруi олардың айналасымен қарым-қатынас орнатып жүйелi ерекшелiктерiн қалыптастыруы маңызды мәселе. Сондықтан да бүгiнгi күнi отбасылық қарым-қатынас және отбасыдағы мәселелер ең өзектi тақырыптың бiрi болып отыр. Қазiргi таңда елiмiзде отбасыдағы қарым-қатынасты өз балаларымен дұрыс қалыптастыра алмайтын, күнделiктi күйбең тiршiлiгiмен өздерiнiң балаларына немқұрайлы қарайтын ата-аналар жетерлiк. Заманауи отбасылық қарым – қатынас мәселесi бойынша зерттеулер жүргiзгендер қатарында А.Г.Волков, Ю.Г.Юркевич, П.П. Блонский, В.Дубровина, Қ.У.Биекенова, М.С.Әженова, Н.А.Айтенова сынды ғалымдар бар.

Отбасы дегенiмiз өз қажеттiлiктерiн қанағаттандыратын құндылықтарға ие жеке тұлғалар тобы. Бүгiнгi таңда отбасы тарихы көптеген мыңжылдықтарды қамтиды, ең алғаш отбасын ғылыми түрде зерттеу ХIХ ғасырдың бiрiншi жартысынан бастау алды. Алғаш зерттеушiлердiң қатарында Швейцария тарихшысы Иоганн Якоб Бахофен де бар. Ол ежелгi әдебиеттi отбасы тарихының көзi ретiнде талдады [2]. Э.Дюркгейм, М.Вебер, Е.Чернякпен қатар барлық әлеуметтiк қарым-қатынаста отбасының көрiнiс табатынын О.Конт қарастырды. Э.Дюркгейм О.Конттың идеясын жалғастыра отырып отбасының қауымдық- ынтамақтастық жүйедегi маңызды рөлiн атап өттi. Әлеуметтанудың әйгiлi өкiлi М.Вебер отбасының әлеуметтенуi үшін әлеуметтанулық талдаудың жемiстi екенiн зерттедi. Отбасы мен отбасылық тәрбие мәселесiн қарастырумен А.М.Елемесова, А.Б.Голышова, Қ.А. Қабанова, Н.С.Есипова сынды қазақстандық ғалымдар да айналысқан [3].

Отбасының құрылымы, түрлерi, типологиясы көптеген ғылыми зерттеулерге арқау болған және Н.Зубараева, М.Костенко, И.Дементьева және т.б зерттеушiлер «толық» және «толық емес» отбасылардағы мәселелердi зерттеумен айналысқан. А.С. Макаренко отбасының құрылымына ерекше мән берiп, әкесi немесе анасы жоқ отбасы сипатын көре отырып, «толық» және «толық емес» отбасы ұғымдарын енгiздi. А.С. Макаренко баланың тәрбиесi де, сәттi әлеуметтенуi де отбасының құрылымына байланысты деп айта кеткен. Ата - аналардың екеуi де немесе оларды алмастыратын адамдардың бiрге тұратын және бала тәрбиесiмен айналысатын отбасы құрамы ресми түрде толық отбасы болып табылады. Бұл ұғымға

қосымша келесі параметрлер де қосылады:

- биологиялық ата - аналары ресми некелескен және бірге тұратын, бала тәрбиесімен бірлесіп айналысатын отбасылар;

- ата - аналары ресми түрде тіркелген қарым - қатынаста емес, дегенмен бірге тұратын және ортақ балалар тәрбиелеумен шұғылданатын отбасылар;

- ерлі-зайыптылардың біреуі биологиялық әкесі немесе анасы емес, дағанмен бірге тұратын және оларды тәрбиелеумен айналысатын отбасылар, яғни өгей әке немесе анамен тұратындар;

- ерлі - зайыптылар екеуі де заңды мәртебемен асырап алған немесе қамқорлыққа алынған балалары бар отбасылар.

Толық емес отбасы дегеніміз – анасы немесе әкесі мен оның баласы құрамынан тұратын мүшелер. Әкесі немесе анасы ресми түрде болмаса жалғыз басты ана немесе әке болып танылады. Мұндай отбасы сыртқы қалпымен әдепкі отбасыға ұқсағанымен психологтар оны толыққанды отбасы деп санамайды, себебі тұлғаның қалыпты үйлесімді дамуы үшін балаға анасының да, әкесінің де тәлімі маңызды. Ата - аналардың бір-бірімен қалай қарым - қатынас жасайтынын көріп бала ер мен әйел, ата - ана мен балалар арасындағы қарым - қатынас матрицасын алады. Әкесі мен анасынан жылулық сезімін және көңіл бөлгенін көрген бала ата – ана махаббатының толықтығын қабылдайды.

«Отбасы» тақырыбы бойынша заманауи зерттеулерге жүгінсек. Л.А.Соловьева отбасын зерттеудің келесі 7 бағытын анықтады: отбасы түрлері, отбасын қолдау, отбасы қиындықтары, отбасы мемлекет, отбасымен әлеуметтік жұмыс технологиялары, отбасының рухани - адамгершілік әлеуеті. Бұл бағыттар қоғамда заманауи даму тенденцияларын анықтауға мүмкіндік береді. Дамыған заманауи бағыттардың бірі отбасының девиантты мінез - құлқы және отбасылық өмірге моральдық дайындығы. Бұл бағыттар бойынша зерттеу жүргізгендер ретінде А.Г.Волков, Ю.Г.Юркевич, П.П. Блонский, В.Дубровиналардың еңбектерін тауға болады. Заманауи отбасының мәселелерін қазақстандық ғалымдар да зерттеулеріне арқау етті, олардың қатарына Қ.У.Биекенова, М.С.Әженова, Н.А.Айтеннова, С.Е.Жүсіпова, З.Ж.Жаназарова, Қ.Г.Ғабдуллина, Г.Т.Әлімбековалар кіреді. З.Ж.Жаназарова қазақстандағы отбасы институтын зерттеген және де қазіргі заманауи отбасын мазалайтын, жайсыздық тудыратын әлеуметтік мәселелерін анықтады.

Отбасының сипаты, құрылымы мен ерекшеліктері, сондай-ақ отбасыишілік қатынастардың баланың тұлға ретінде қалыптасуында алатын орны маңызды болып табылады. Отбасыдағы ата-аналардың қарым-қатынасы, ұстанымдары, тәрбиелеу моделі отбасыишілік қатынасты анықтайды, әсіресе жеткіншек жастағы балалардың өмірінде ерекше рөл атқарады. Адамның өмірлік жолында жеткіншектік жас кезеңіндегідей күрделі даму кезеңі кездеспейді. 11-15 жас шекарасын қамти отырып жеткіншек бала жаңа түзілістер мен өзгерістер үнемі орын алатын ортада даму үрдісін бастан өткереді және толық қалыптаспаған тұлға ретінде танылады. Бала «гормональды жарылысты» және ерекше дағдарысты басынан өткереді, ересектіктің белгілері көрініс таба бастайды. Аталмыш кезеңге тән жаңа белгілерге өзіне, қабілеттері мен сезімдеріне қызығушылығының артуы жатады және өзін басқалармен салыстыру, өзін - өзі бағалаудың тұрақсыздығы байқалады. Жеткіншектік кезеңге тән бірнеше анықтамаларды қарастыруға болады:

- жас ерекшелігіне қарай өзгерістің өрістеуі ерекше балалар;

- мүмкіндіктерінің құқықтық шектеулері бойынша кәмелетке толмағандар;

- ересек адамдарда бар құқығының жоқтығымен ерекшеленетін, өскелең балалар.

XVII ғасырға дейін жеткіншектік жас адамның өмір циклінде ерекшеленбеді, француз тарихшысы П.Арье «жеткіншек жас» жайлы ерекше сипаттаулар алғаш XIX ғасырда пайда болғанын болжайды. Бұл жастағы балалардың психикалық дамуы мен ерекшеліктерін түрлі бағытта шетел ғалымдары Ст.Холл, Э.Шпангер, Ш.Бюллер, Э.Штерн, В.Зенковский зерттеді.

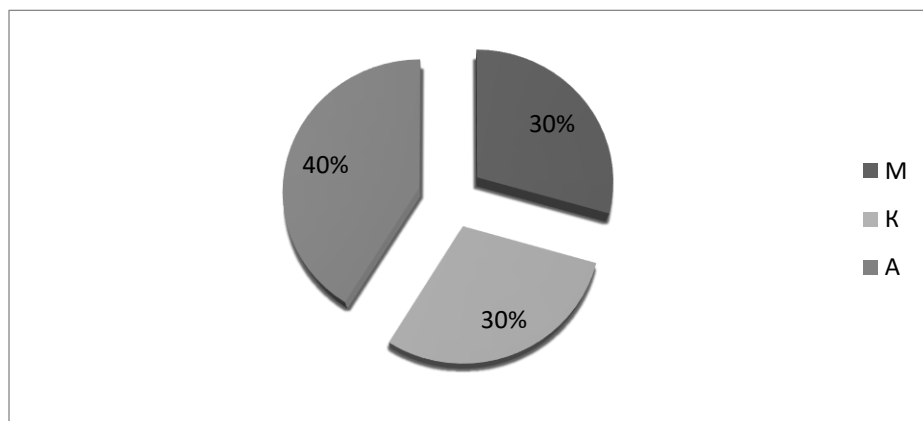
1924 жылы «Жеткіншектер психологиясы» атты еңбегі жарық көрген неміс психологы Э.Шпангер «жеткіншектік жас – мәдениетке ену жасы» екендігін атаған. Ш.Бюллер зерттеулерінде жеткіншектік кезеңді физикалық және жыныстық тұрғыдан өсу уақыты

ретінде анықтайды және жыныстық жетілуді органикалық пен психикалық дамудың бірлігінде қарастырды. Э.Штерн бұл жасты тұлғаның қалыптасуының бір кезеңі ретінде сипаттаған. Ресейлік психолог В.Зенковский «жеткіншектер моральдық өмір тәртібіне қаныққан бала, ол кейде психологиялық және физиологиялық тұрғыдан ешнәрсеге икемі келмей, әлсіздік танытады»-, дейді. Л.С.Выготский мен Ж.Пиаже жеткіншектердің ойлау үрдісінің дамуын баса назарға алды. Л.С. Выготский жеткіншектердің өзін - өзі тануын әлеуметтік сана ретінде анықтайды [9]. Осы сипаттамалармен ерекшеленетін кезеңде отбасыдағы қалыптасқан ережелер мен тәртіп, орныққан «ата-ана – бала» қатынасы балалардың даму бағытын анықтайды. Оған отбасының түрі (толық немесе толық емес отбасы болуы), даму динамикасы, тәрбие стилі, ата-ана байланысының заңдастырылу жолдары жатады. Отбасыишілік қатынастарға баға беру үшін психолог мамандар нақтылы көрсеткіштерді ұсынады, атап айтқанда отбасылық қарым-қатынастың эмоциялық, зияткерлік, еріктік қатынастарын біріктіретін психологиялық коммуникабельділік. Осы көрсеткіштерді өлшеу немесе анықтау отбасының даму тенденциясы мен қаншалықты мәселелі екендігін көрсетеді.

Жеткіншектердің отбасыдағы тәрбиесі мәселесімен ресей ғалымдары Ю.П.Азаров, Ф.Я.Байков, Т.А.Куликов, А.Г. Харчев, П.Ф. Лесгфат, Т.В. Шеляг айналысты [4].

Жеткіншек балалар ата-аналарымен сапалы байланыс кезеңіне өтеді. Олардың келіспеушілік жағдайлары бірінші кезекте баланың өзін ересек сезінумен байланысты, яғни ересектік сезімнің бір қыры- ата- аналарына ақыл айтумен жалғасады. Ата- аналар тарапынан мұндай қатынас дұрыс бағаланбайды, бұл баланың өзін қажетсіз санауын үдетеді. Жеткіншек жастағы түрлі мінез көріністері орын алған жағдайда ата – ананың қолдауы барынша маңызды болып табылады. Жеткіншек жас балалық кезеңінен өтіп, ересектік өмірге қадам баспаған шақ болғандықтан, оларға ерекше диагностикалық әдістер мен түзету технологияларын (тренингтер) қолдану орынды болып табылады. Осы орайда жеткіншектердің өзіндік бағалауын анықтауда Дембо – Рубенштейн әдістемесі, К. Томманың қақтығыстық жағдайларға реакция әдістемесі, IQ-ді іріктеу әдістемесі.Тұлға ретінде даму ерекшеліктерін және оның қасиеттерін зерттеуде Кеттел сауалнамасы, Бриеннің тұлғаны анықтау сауалнамасы (БТС), К.Леонгардтың мінезді анықтау сауалнамасы, депрессия шкаласы, «өмірде жоқ жануар» әдістемесі. Балалардың топшен араласу деңгейін зерттеу әдістемелеріне социметрия, референтометрия, Тимоти-Лиридің адамдар арасындағы қатынастар диагностикасы бар.

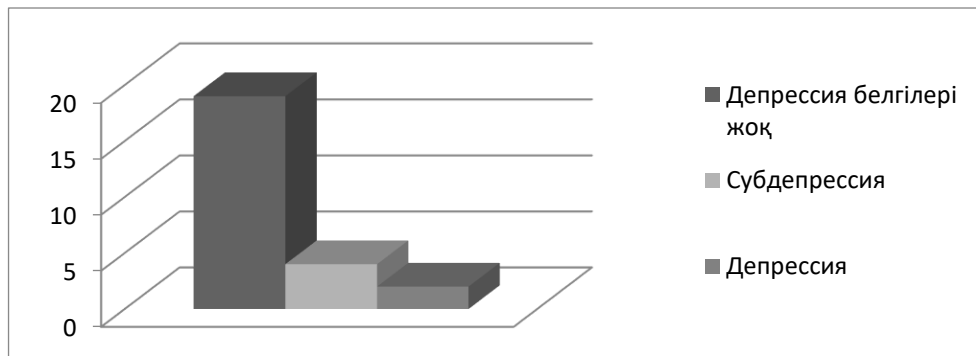
«Отбасылық мазасыздықты талдау (ОМТ)» сауалнамасы жеткіншектердің отбасыдағы ерекшеліктерін анықтау мақсатында жоспарланып, жүргізілді. Сауалнама арқылы жеткіншек жастағылардың отбасыишіндегі өзіндік ішкі сезімін білуге бағдарландық. Респонденттерге сұрақтар тізімі берілді және бұл жерде дұрыс емес жауап жоқ. Жеткіншектер жауаппен келіссе домалақтайды, егер келіспесе «х» белгісін қояды, ал егер білмесе сұрақ белгісін қояды. М-мазасыздық, К-кінәлілік, А-алаңдаушылық мағыналарын беретін белгілеулер [5]. «ОМТ» сауалнаманың нәтижесі төмендегі кестеде бейнеленген:

Жалпы

сауалнамаға қатысқан 17 жеткіншектің 5- еуі отбасышiлiк мазасыздықты (29%), 5-еуi кiнәлiлiктi (29%), 7-еуi алаңдаушылықты (41%) сезiнетiнi анықталды. Деректерге сай алаңдаушылық деңгейi басымдылығы отбасыдағы өзара қарым-қатынастың ерекшелiктерiн айқындайды.

Келесi зерттеу әдiсi ретiнде арнайы жеткiншектер үшiн жеңiлетiлген «Депрессия шкаласы» әдiстемесi жүргiзiлдi. Мұнда максималды ұпай саны 39-ды құрайды, 9 ұпайға дейiн депрессия белгiлерi жоқ екендiгiн бiлдiредi, 10-19 ұпай субдепрессия, 23 және одан жоғары ұпай ерекше депрессия көрiнiсi болып табылады. 10 – депрессия белгiлерi жоқ, 5– субдепрессия, 2 – депрессия. Зерттеуге қатысқан 17 жеткiншек баланың нәтижелерi келесi кестеде берiледi:

Жеткiншектерге отбасышiлiк қарым-қатынастар жетiлдiруге арналып жүргiзiлген тренингтер қатары:

«Қарым - қатынас» тренингi.

Мақсаты: жеткiншектер мен ата - аналардың байланысын нығайту.

Барысы: қатысушы әр жеткiншек пен ата - аналар өздерiн таныстырып, өздерi туралы айтады. Тренингте қолында микрофоны бар қатысушы ғана сөйлейдi. Тренинг барысында басқа жеткiншектер неге қызығатынын бiлiп қана қоймай, ата - аналар үшiн де өз балалары туралы жаңа мағлұмат алынады. Содан кейiн тренер қарым-қатынастың өмiрдегi мәнi түсiндiрiлдi.

Жаттығу: «Мен сенiмен қарым - қатынас орнатқанымға қуаныштымын». Қатысушылар шеңбер болып тұрып, бiр - бiрiнiң иықтарына қолдарын қойып «Мен сiзбен қарым - қатынас орнатқанымға қуаныштымын» сөзiн жымыып айтады. Келесi адам «Мен де» деп жымыып жауап қайтарады. Осылайша тiзбек болып кете бередi. Тренинг сонында барлық қатысушылар рахмет айтып қол шапалақтайды.

Жаттығу: «Мен стресстен құтыламын». Жаттығуды орындау оңай әрi тез болып табылады. Жұмыс үшiн парақ пен қалам қажет. Қатысушыларға әуен қосып сол әуен бойынша парақ бетiн шимайлау ұсынылады. Парақ бетiнде бос орын қалмауы қажет. Әуен тоқтағаннан кейiн жеткiншектерге сол парақты мыжу нұсқаулығы берiледi. Содан кейiн жеткiншектер парақты мыжып, барлық күштерiмен қабырғаға лақтырады. Нәтижесiнде жеткiншектер өз iштерiнде болып жатқан ашу, стресстiк жайыттан арыла алады.

Қазiргi таңдағы бiлiм саласында жүргiзiлiп жатқан реформаның басты мақсаты - ой-өресi дамыған, жан-жақты iзденпаз, шығармашылық дәрежеде жұмыс iстей алатын, дүние-танымы жоғары, бiлiмдiк бәсекеге қабiлеттi, жан-жақты, сыни ойлай алатын жеке тұлға тәрбиелеу. Осы жағдайға менiң ұсынысым: отбасындағы ата-ана жеткiншектердiң өмiрлiк ұстазы және тәрбиешiсi. Жеткiншектiң болашағы, бiлiмi, мәдениетi отбасындағы ата-ананың сiңiрген еңбегiне, берген тәрбиесiне байланысты. Сондықтан, әрбiр ата - ана өзiнiң баласын бiлiмдi, мәдениеттi, мейiрiмдi, жан-жақты етiп тәрбиелеуге мiндеттi. Қазiргi кезде отбасы тәрбиесi мәселесi әлемдiк деңгейде қарастырылуда. Бұны тек қана ата - аналармен бiрге жалпы күш-жiгерiмiздi бiрiктiру арқасында мұғалiмдер балаларға үлкен адамдық бағыт бағдар бередi. Тоқ етерi бала мектеп бiтiрген кезде, дайын бiр маман иесi болып шығуы.

Қорытындылай келгенде, ата анасыда өсіп келе жатқан баласының ақыл кеңесіне, заманауи тұрғыдағы ақыл кеңесіне біздің салт дәстүрімізге, дінімізге, қайшы келмитін тұсына бойысынуы тиіс! Жеткіншектердің ортада қалай ұстауы осы отбасыишілік қарым-қатынастан басталады.

Әдебиеттер:

1 Қазақстан Республикасының Президенті Қасым - Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы, 2 қыркүйек, 2019 ж.

2 Калинина, Р.Р. Введение в психологию семейных отношений. – Петербург, 2012.

3 Прохорова, О.Г. Семейная психология и основы семейного консультирования.– Москва, 2011.

4 Жаназарова, З.Ж. Қазіргі Қазақстандағы отбасы: жағдайы мен даму болашағы// Әлеуметтанушылар VI съезінің материалдар жинағы. – Астана, 2018.

5 Эйдемиллер. Э., Юстицкис. В. Психология и психотерапия семьи: 4-е изд. – СПб.:Питер, 2012. – 672 с.